
ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДПТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ДО УМОВ ЖИТТЯ НА РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ ТЕРИТОРІЯХ

***В.А. Михайленко,
директор проектно-вишукувального
інституту “Житомирагропроект”***

Як відомо, 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС сталася аварія, що увійшла в історію як одна з найтяжчих світових трагедій ХХ століття. Внаслідок цієї катастрофи радіоактивного забруднення зазнали території України, Росії, Білорусі, Польщі, Австрії, Болгарії, Великобританії, Греції, Італії, Німеччини, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Швейцарії, Швеції та ряду інших країн. Спостерігалось забруднення, певною мірою, навіть Атлантичного, Тихого та Північного Льодовитого океанів.

В Україні в регіоні радіаційного забруднення опинилися 11 областей (найбільшого ураження зазнали Київська і Житомирська області; значно постраждали Рівненська, Волинська, Черкаська і Чернігівська області; в Донецькій, Івано-Франківській, Луганській, Сумській та Чернівецькій областях рівні забруднення вдвічі перевищили дозаварійні показники), в тому числі 2218 поселень з населенням 2,4 млн. чоловік. Крім того, під радіоактивне забруднення підпали 5 млн. га сільськогосподарських угідь та 80% лісових масивів нашої держави.

Уряд України, міжнародне співтовариство за 20 років, що минули після аварії на ЧАЕС, доклали багато зусиль, щоб зменшити згубну дію наслідків катастрофи. Зокрема із міст Прип'ять і Чорнобиль, 67-ми сіл Київської та 7-ми сіл Житомирської областей евакуйовано 92 тис. осіб. У 213 населених пунктів на чисті території переселено 165 тис. осіб (52 тис. сімей).

Для забезпечення належних умов життєдіяльності в місцях компактного переселення потерпілих було введено в дію 2,2 млн. м² житла, дитячі дошкільні заклади на 11,1 тис. місць, освітянські заклади на 50 тис. учнівських місць, лікарні на 4,7 тис. ліжок, споруджено 317 км газових, 2,7 тис. км водогінних, 49 км каналізаційних, 170 км теплових, 5,2 тис. км електричних мереж, побудовано і відновлено 1,2 тис. км доріг та ряд інших об'єктів.

Водночас результати проведеного нами в 2002 р. опитування потерпілих громадян в Коростенському, Лугинському та Народицькому, Овруцькому, Олевському районах Житомирської області стосовно їх планів щодо переселення свідчать, що 42% респондентів не бажають змінювати своє місце проживання, 38% – збираються переселитись, 18% опитаних мають такі наміри, але з різних причин не можуть це зробити. Серед останніх 66%

скаржаться на відсутність належних житлових умов у місцях вселення, 8% – на адміністративні перепони, 4% – на неприйнятність територіального розміщення житлових будівель.

Брак коштів для комплексного розв'язання проблем переселенців змусив Уряд зосередити капітальні вкладення, в основному, на будівництві житла, а створення необхідної інфраструктури було віднесено на невизначений термін. Відсутність робочих місць, нагромадження соціальних негараздів, зростання психологічного напруження спонукало людей до повернення в колишні місця проживання.

На початок 2005 року в 11 сіл зони відчуження повернулося 209 осіб, у м. Чорнобиль – 149 самоселів. В основному це люди похилого віку. Дослідження вирощеної ними продукції на присадибних ділянках систематично фіксують значне перевищення допустимих рівнів радіаційного забруднення. В окремих населених пунктах забруднення картоплі – основного харчового продукту “самоселів” – перевищило нормативи в 5–10 разів. У більшості випадків залишаються непридатними для споживання молоко, м'ясо, особливо диких тварин, риба, гриби, ягоди.

У зоні безумовного (обов'язкового) відселення (2,2 тис. км²) перебуває 56 населених пунктів, в тому числі у Житомирській – 44, Київській – 3, Рівненській – 5, Волинській і Чернігівській по 2 села. Цей регіон викликає особливу тривогу суспільства через найбільш несприятливі умови життя потерпілих. Під приводом недоцільності інвестицій у розбудову населених пунктів, які планувалося відселити, тут ще з 1991 р. були зупинені промислове і сільськогосподарське виробництво, роботи із забезпечення населення газом, питною водою, теплом та благоустроєм поселень, які до цього часу не відновлено. Громадяни вимушені користуватися радіоактивно забрудненим природним паливом, питною водою тощо. Примусове переселення потерпілих з цієї зони як основний метод організації безпечного проживання через брак фінансових ресурсів виявилось економічно неприйнятним.

У 835 населених пунктах зони гарантованого добровільного відселення проживає 640 тис. чол., в тому числі в Житомирській області розташовано 301 поселення, Рівненській – 269, у Волинській – 164, Чернігівській – 61, Київській – 33, Черкаській – 4, Сумській – 2, у Чернівецькій – 1 поселення. З цієї зони переселилося 25,5 тис. осіб, 20 тис. – бажають переселитися. Із населених пунктів, в основному, виїжджає молодь, тому більшість поселень деградує, зменшується народжуваність, зростає смертність потерпілих.

У зоні посиленого радіологічного контролю перебуває 1291 населений пункт, де мешкає 1690 тис. чол., в тому числі: в Київській області 438 таких поселень, у Житомирській – 363, Чернігівській – 191, Черкаській – 99, Вінницькій – 89, Рівненській – 65, Чернівецькій – 13, Тернопільській – 10, Хмельницькій і Сумській – по 9, в Івано-Франківській – 5 населених пунктів.

Нині поселенська мережа продовжує руйнуватися у всіх зонах радіоактивного забруднення. Аварія на ЧАЕС призвела до серйозного дисбалансу в житті людей. Населення, яке проживає на забрудненій території, зіткнулося з проблемою зубожіння, виховання дітей у забрудненому навколишньому середовищі, зруйнованої виробничої і соціальної інфраструктури.

Так, внаслідок забруднення території, переселення молодих сімей, інших об'єктивних причин, пов'язаних з економічною кризою, істотно зменшилася кількість дитячих установ, скоротився попит на послуги дитячих дошкільних закладів. Переважна більшість дітей дошкільного віку залишилася поза межами суспільного виховання. Основними причинами такої ситуації є необхідність у щомісячній грошовій допомозі на дітей, потерпі-

лих від Чорнобильської катастрофи, які не перебувають на повному державному забезпеченні і не влаштовані у дитячі дошкільні заклади, що становить 20–30% дохідної частини бюджету сімей, які мешкають на забрудненій території; наявність офіційного і прихованого безробіття дорослих членів сім'ї, не задіяних у суспільному виробництві, що створює підґрунтя для утримання дітей дошкільного віку в домашніх умовах. Це призводить до зниження освітнього і культурного рівня підрастаючого покоління, погіршення виховного процесу, психологічної відірваності дітей від колективу, інших негативних наслідків.

Скорочуються асигнування на утримання шкіл. Враховуючи те, що пропозиція освітянських послуг зменшується швидше, ніж попит на них, функціонуючі навчальні заклади вимушені обслуговувати дітей з кількох населених пунктів, значна частина яких розташована поза межами пішохідної і транспортної доступності, що є значною перешкодою для здобуття освіти. Школярі в більшості навчальних закладів не забезпечені триразовим чистим харчуванням. Високі ціни за проїзд та незадовільне транспортне сполучення призводять до того, що багато навчальних закладів відчувають брак висококваліфікованих спеціалістів. Значна частка вчителів вимушена викладати по 3 і більше предметів. Низька якість освітянських послуг зумовлена також відсутністю в достатній кількості сучасних підручників.

У ході соціологічного дослідження, що проводилося в смт. Народичі та в селах Народицького і Коростенського районів Житомирської області щодо якості надання послуг мережею дошкільних закладів, з'ясувалося, що функціонуванням наявної системи дитячого виховання була задоволена лише третина опитаних. Основні недоліки установ полягали у недостатньому харчуванні, опаленні та низькому кваліфікаційному рівні персоналу. Наявними школами задоволені близько 30% респондентів. Найбільше незадоволені якістю послуг освітянської сфери потерпілі віком до 30 років (36%), насамперед, через не вирішені проблеми водопостачання, каналізації, теплопостачання, забезпечення дітей підручниками.

Наростають негативні тенденції в галузі культури, зумовлені, передусім, подальшим скороченням обсягів фінансування з державного та місцевих бюджетів і недостатнім нормативно-правовим регулюванням функціонування галузі, низьким рівнем відвідування установ цієї сфери, дисперсністю споживачів послуг та їх зубожінням. У більшості клубів і будинків культури не вистачає інвентаря, музичних інструментів, застарілі інтер'єри, зменшилася кількість виїздів у сільську місцевість професійних творчих колективів. Практично єдиною платною послугою, яку надають заклади культури, залишилася дискотека.

Погіршується стан бібліотек. Зростання цін на книги і періодичні видання, з одного боку, та брак фінансових ресурсів, що виділяються на їх придбання, з іншого, призвели до того, що за останні 4 роки книжковий фонд майже не оновлювався. Значна частина літератури з питань економічної і політичної освіти (що користується найбільшим попитом), господарського та державного будівництва морально застаріла. В період розвитку ринкових відносин не вистачає необхідних видань з основ ринкової економіки, підприємницької діяльності, агробізнесу, маркетингу. Переважна більшість закладів культури припиняє свою роботу на зимовий період в зв'язку з відсутністю опалення.

Тим часом опитування населення показало, що є значний потенційний попит на послуги закладів культури. Найпривабливішою формою дозвілля залишається кіно, його хотіли б відвідувати 40% респондентів. Третина опитаних віддає перевагу виставам і концертам.

Особливої уваги потребує охорона здоров'я потерпілих, які проживають на радіоактивно забрудненій території. Їх медичне обслуговування має включати постійний моніторинг стану здоров'я, своєчасне виявлення хвороб та ефективне їх лікування, проведен-

ня профілактичних заходів. Однак більшість діючих медичних закладів розташовані в пристосованих приміщеннях, мають незадовільний технічний стан, низьку забезпеченість медичним обладнанням, інженерними мережами, постійними кваліфікованими спеціалістами та ліжко-місцями. Поряд з цим за поставарійні роки серед потерпілих істотно зріс рівень захворюваності на злоякісні новоутворення, тиреотоксикоз, туберкульоз, цукровий діабет, усі форми гіпертонічної хвороби тощо.

Збереження системи і обсягів медичних послуг за зменшення бюджетного фінансування здійснюється, насамперед, шляхом збільшення кількості ліжок денних стаціонарів, проведення операцій в амбулаторних умовах.

Скорочуються обсяги торговельного обслуговування населення, яке раніше здійснювала мережа магазинів споживспілки. Це спричинено як економічною кризою, згортанням промислового і сільськогосподарського виробництва, зменшенням реальних доходів населення, так і недоліками в роботі торговельних організацій, недосконалою податковою системою, відсутністю обігових коштів тощо.

Серед заходів щодо мінімізації негативного впливу наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я потерпілих торгівлі було відведено чільне місце. Через торговельну мережу, систему міжрайонних торговельних баз планувалося забезпечити забруднені регіони чистими продуктами харчування, предметами гігієни тощо. Створювалася база з виробництва і заготівлі продуктів харчування. Проте вкладені кошти у цю галузь на чистій території не дали належної віддачі. Налагодження виробництва сільськогосподарської продукції із забрудненням у межах допустимих рівнів та зубожіння населення призвело до істотного скорочення попиту на продукти харчування, які надходять з інших регіонів, та товари довгострокового використання. Це змусило райспоживспілку основну увагу приділяти лише магазинам товарів повсякденного попиту, що викликало скорочення мережі спеціалізованих закладів торгівлі, зменшення товарообігу.

Змінити ситуацію на краще можливо лише за рахунок зменшення податкового тиску та істотного збільшення обігових коштів, значного притоку приватних інвестицій, що дасть змогу, в кінцевому підсумку, створити підґрунтя для здорової конкуренції.

Особливу увагу слід приділити незавершеному будівництву, де “заморожені” мільйони гривень. Станом на 01.01.2005 р. незавершене будівництво в Україні склало 1277 об'єктів. Серед них житло для переселенців, об'єкти виробничої і соціальної інфраструктури, інженерні мережі. Через відсутність коштів фінансується закінчення лише незначної частки об'єктів з цього переліку, решта списується і продається за безцінь або руйнується.

Зважаючи на це, необхідна Державна програма комплексного соціально-економічного відродження та розвитку територій, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, та місць компактного переселення потерпілих на 2006 рік і на період до 2010 року. Міністерству будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України необхідно розробити норми і правила формування соціальної інфраструктури поселень, вимоги до проектування і будівництва виробничої і соціальної сфери, які врахували б радіаційне забруднення довкілля.

Інститут соціології НАН України вже понад 10 років проводить моніторинг соціально-психологічного стану потерпілих. Його результати свідчать про виникнення у значної кількості людей відчуття страху та безпорадності. Третина їх втратила інтерес до життя, кожна друга особа страждає від загальної тривоги, 40% людей зазначають, що аварія відклала тяжкий відбиток на все їхнє життя. Чорнобильську катастрофу потерпілі продовжують сприймати як особисту трагедію, як крах життєвих планів. Формується “спільнота приречених, які мають надію на самих себе, близьких родичів та довічну допомогу держави”.

Серед потерпілих лише 20–30% дивляться в майбутнє з оптимізмом, 60–70% – песимісти, вказують, що “гірше ще попереду”, або на повну приреченість, решта взагалі не думає про майбутнє. Потерпілі стверджують, що навколишнє природне середовище погіршується, одностайно відзначають негативний вплив екологічної ситуації в регіоні на стан здоров’я. Висловлюючи стурбованість станом власного здоров’я і дітей, жителі забруднених територій не дотримуються елементарних правил поведінки в умовах забрудненого довкілля, вживають самі і вивозять на продаж молоко, м’ясо, лісові гриби і ягоди без будь-якого контролю.

Найбільш складною і суперечливою проблемою залишається стан соціальної допомоги потерпілим. Сьогодні держава компенсує громадянам можливий ризик для здоров’я із-за проживання на радіоактивно забрудненій території. Було б доцільніше компенсувати шкоду, якої люди зазнали від впливу факторів, що виникли внаслідок аварії на ЧАЕС. В основу соціальної політики слід покласти принцип соціальної реабілітації спільноти, а не матеріальної і медичної допомоги. Така допомога могла б бути адресною за трьома категоріями постраждалих.

Перша категорія – потерпілі, здоров’ю яких реально загрожує небезпека, зубожілі, нездатні без істотної допомоги держави повернутися до нормального життя. Необхідно цілеспрямовано сконцентрувати тут матеріальні і фінансові можливості для повного задоволення їхніх потреб.

До другої категорії слід віднести потерпілих, які частково втратили працездатність, але хочуть і можуть працювати. Їм необхідно надати максимальну допомогу з метою їх поступової соціалізації в суспільстві.

Третя категорія – це громадяни, які мають статус “чорнобильця”, але не втратили здоров’я внаслідок аварії на ЧАЕС. Їм необхідно надати допомогу щодо працевлаштування, відкриття власного бізнесу, забезпечення інформацією про стан довкілля та безпеку життя.

Всі три категорії мають отримати ту соціальну підтримку, якої не вистачає для організації нормального життя потерпілих в умовах, що склалися внаслідок забруднення довкілля.

За час, що минув після аварії, на радіоактивно забрудненій території відбуваються поступові якісні зміни радіаційної ситуації, зумовлені природними процесами самоочищення та здійсненими протирадіаційними заходами. Значне зменшення доз зовнішнього і внутрішнього опромінення, організація в більшості аграрних формувань виробництва сільськогосподарської продукції із забрудненням у межах тимчасово допустимих рівнів дає підстави органам влади і самим потерпілим ставити питання про відродження землі і населених пунктів забрудненої території, включаючи зону безумовного (обов’язкового) відселення.

Впродовж 1991–2001 рр. у зоні гарантованого добровільного відселення кількість населених пунктів, де доза опромінення перевищувала 1 мЗв/рік, зменшилася наполовину, в тому числі в 134 поселеннях вона не перевищувала 0,5 мЗв/рік. Із 1290 населених пунктів зони посиленого радіоекологічного контролю в 1149 доза опромінення населення не перевищує 0,5 мЗв/рік. Ці населені пункти можуть бути виведені за межі забрудненої території.

Означене свідчить про те, що настав час докорінно змінити концепцію подолання наслідків аварії на ЧАЕС і перевести її у русло відродження територій і поселень, організації повноцінної життєдіяльності потерпілих у цьому регіоні.

І перші паростки цієї роботи вже є. Громади сіл Галузія і Прилісне Маневичського району Волинської області, Великі Озера, Великий Черемиль, Різки і Шахи Дубровицького району Рівненської області, що розташовані в зоні безумовного (обов'язкового) відселення, зважаючи на нинішні рівні радіоактивного забруднення, підняли клопотання про переведення населених пунктів до зони гарантованого добровільного відселення. Це клопотання було підтримане районними і обласними радами і стало підставою для прийняття Верховною Радою України у 2004 році Закону України “Про віднесення деяких населених пунктів Волинської та Рівненської областей до Зони гарантованого добровільного відселення” та включення їх до переліку об'єктів, що фінансуються за рахунок державних капітальних вкладень, виділених для виконання Чорнобильської будівельної програми, визначених постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2005 року № 886. Прийняття цього Закону стало позитивним кроком в напрямі відродження і зміцнення виробничої і соціальної бази цих поселень, розвитку підприємництва, залучення інвестицій. Він певною мірою стимулюватиме перегляд меж зон радіоактивного забруднення на території інших областей на підставі експертних висновків Національної академії наук України, Національної комісії з радіаційного захисту населення України, Міністерства охорони здоров'я України, Українського наукового центру радіаційної медицини, наукових установ Міністерства аграрної політики України, Української академії аграрних наук тощо.

На розширеному засіданні Постійної комісії з питань Чорнобильської катастрофи, екології та використання природних ресурсів Житомирської обласної ради, що відбулося 3 лютого 2006 року, підкреслювалося, що проблема відродження життя в забрудненому регіоні набрала величезного значення щодо гуманістичного ставлення до багатотисячної спільноти, яка залишається в умовах занепадаючого економічного і соціального життя.

Одним з головних завдань має стати ліквідація інформаційної прірви між носіями знань і населенням, безпечна життєдіяльність якого неможлива без знань і навичок стосовно радіологічної ситуації, впливу радіологічного фактора на організм, засобів захисту тощо.

У цьому контексті в м. Житомирі опрацьовано проект “Соціальна та психологічна адаптація потерпілих до умов життя на радіоактивно забруднених територіях”, що передбачає відродження соціальної та виробничої інфраструктури й підготовку і перепідготовку кадрів до роботи в умовах забрудненого довкілля. Остання відбуватиметься на основі домовленостей між абітурієнтами та громадами щодо часткової оплати вартості навчання у вищих навчальних закладах за умови обов'язкового відпрацювання ними певного терміну в ураженому регіоні. Таким чином формуватиметься еліта, здатна працювати в умовах забрудненого довкілля і нести населенню знання про безпечну організацію життя.

Реалізація цього проекту відбувається у співпраці з Київським національним університетом будівництва і архітектури, Вінницьким національним медичним університетом, Житомирським державним технологічним університетом та рядом інших ВНЗ України; триває плідна співпраця з громадськими організаціями, зокрема з Поліською малою академією наук, благодійним фондом захисту неповнолітніх дітей “Катерина”, Житомирським обласним відділенням міжнародного товариства прав людини.

В рамках проекту доручено створити творчі наукові колективи з розробки програм, підручників, посібників; при підготовці педагогів з фізики, хімії, природознавства, географії, основ безпеки життєдіяльності додати в програми нові аспекти знань щодо радіологічного чинника; провести при університетах перенавчання вчителів із забрудненого регіону; підвищити кваліфікацію всіх галузевих спеціалістів, які працюють на забрудненій території, навчити їх основам радіологічної безпеки і в професійному, і в повсякденному розумінні, дати знання можливостей зниження радіологічного ризику.

Велику надію покладено на волонтерів державного педагогічного університету, особливо на молодь із забрудненого регіону. В арсеналі їх підготовки потрібні знання з основ практичного менеджменту, соціальної і практичної психології, радіологічної культури безпеки, засобів самостійного повсякденного захисту з тим, щоб вони могли нести в громади знання і практичні навички щодо визначення рівня забруднення місцевості та продуктів харчування, виведення радіонуклідів із організму людей і тварин тощо.

Ці проблеми могли б бути меншими, а їх розв'язання ефективнішим, якби в області зокрема і в Україні загалом існував державний орган, який постійно опікувався би проблемами потерпілого населення, що проживає на радіоактивно забрудненій території та в місцях компактного переселення, зокрема організацією виховання і навчання дітей, медичним, культурним, торговим та побутовим обслуговуванням населення, розвитком виробничої і соціальної інфраструктури, фінансуванням відповідних заходів.

Ці та інші проблеми чекають свого вирішення. Необхідно на урядовому рівні визнати проблему соціально-економічної реабілітації територій, що підпали під радіоактивне забруднення, як загальнодержавну та перейти від співчуття потерпілим до організації безпечної і повноцінного їх життя, що кардинально змінить ситуацію в регіоні.

Аннотация. В статье раскрыты роль и место социальной сферы в ликвидации последствий Чернобыльской катастрофы, обоснованы пути возрождения жизни потерпевших на радиоактивно загрязненных территориях, особенно в зоне безусловного (обязательного) отселения, вопросы подготовки кадров, способных работать в условиях загрязненной окружающей среды.

Summary. In the article the role and a place of social sphere in liquidation of Chernobyl accident consequences are considered, ways of life revival of victims on the radioactive polluted territories are proved, especially in a zone of unconditional (obligatory) eviction, a professional training, capable to work in conditions of the polluted environment.

Стаття надійшла до редакції журналу 03.04.2006 р.